

9. *Легасова Л.* Світові війни мовою плаката / Л. Легасова // Вісник Книжкової палати. — 2009. — № 9. — С. 49—50.
10. *Маєвський О. О.* Політичні плакат і карикатура, як засоби ідеологічної боротьби в Україні 1939—1945 рр. : автореф. дис. / Маєвський Олександр Олегович ; НАН України, Ін-т історії України. — Київ, 2016. — 24 с.
11. *Світові війни мовою плаката* : книга-каталог виставки / Український інститут національної пам'яті, Меморіальний комплекс "Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945". — Київ : Архетип, 2009. — 208 с.
12. *Сенченко М.* Книжковій палаті України — 95 років, що далі? / Микола Сенченко // Вісник Книжкової палати. — 2014. — № 1. — С. 3—8.
13. *Тихоненко О.* Різноманіття образотворчих видань 1933—1935 років / О. Тихоненко // Вісник Книжкової палати. — 2012. — № 10. — С. 34—38; № 11. — С. 34—39.
14. *Шайкан В. О.* Радянський політичний плакат як засіб ідеологічної боротьби в роки Великої Вітчизняної війни / В. О. Шайкан // Наук. пр. іст. ф-ту Запорізь. нац. ун-ту. — 2012. — Вип. 32. — С. 269—272.
15. *Шульженко С.* Документальна пам'ять про визволення Києва від гітлерівців у фондах Книжкової палати України / С. Шульженко, О. Тихоненко // Вісник Книжкової палати. — 2013. — № 12. — С. 31—34.

(Далі буде)

Надійшла до редакції 28 грудня 2016 року

ВИДАТНІ ДІЯЧІ ТА ВИЗНАЧНІ ПОДІЇ

УДК 028.01:821.161.2.09(092)

Катерина Терещенко,
старший науковий співробітник
відділу наукового опрацювання документів і організації
каталогів Книжкової палати України

Книга в житті і творчості Павла Тичини

Поет-модерніст ХХ сторіччя, талановитий, тонкий, оригінальний прозаїк і публіцист, критик і літературознавець, перекладач з вірменської, грузинської, башкирської, татарської, болгарської та інших мов, популяризатор кращих досягнень світової культури, науковець, державний і громадський діяч.

Павло Тичина — за могутністю подарованого йому природою таланту, за інтелектом і творчим розмахом — належить до майстрів світового класу.

Людина-ерудит, для якої були рідними і зрозумілими культури і мови різних народів і країн. Поет-академік, він написав мудрі й прекрасні книги. Дві епохи одної біографії, а між ними — роки праці, творчості, добра і краси. І протягом усіх цих літ вірний супутник — книга. І не тільки тому, що це обумовлено характером праці в майстерні слова. Для Тичини книга — світ мудрості, виявлення людського духу, нетлінні мости із минулого в майбутнє.

Діяльність П. Тичини — багатогранна. Завжди і у всьому йому допомагала натхненна праця з книгою. Щоб зрозуміти цю людину, було б цікаво зазирнути не тільки в його книжкове царство, а й зрозуміти глибинні, духовні мотиви захоплення.

Народився П. Тичина в с. Піски на Чернігівщині, в хаті сільського дяка й вчителя грамоти Григорія Тимофійовича. Поет згадував в автобіографії: "У нашій хаті, в першій кімнаті із земляною долівкою (а була ще й друга кімната, з підлогою) стояли дві довгі парти. На кожній парті сиділо душ по десять або ж по дванадцять учнів. Не знаю, скільки мені тоді було років, коли я в одну із зим уже підсідав то до одного, то до іншого учня і якось швидко, непомітно для себе вивчився читати" [1].

У дитинстві Павло Григорович слухав казки, які розповідала йому мати, а батько любив читати "Тараса Бульбу"

М. Гоголя. Під час однієї з поїздок до Києва Григорій Тимофійович купив невелику гармонь, і коли вся сім'я співала пісень, підігравав на ній. Батько відкрив для малого Павла чарівний світ української народної пісні. Навчив співати "Ой за гаєм, гаєм", "Тече річка невеличка", "У сусіда хата біла", "Сонце низенько", а з російських — "Хуторок", плекаючи у хлопця любов до слова. В майбутньому почуті й записані Тичиною народні пісні свідчитимуть, що поет невинно збагачував власну творчість яскравими засобами з живомовних та усно-народних джерел.

Коли малий Павло хворів, і не міг читати, книги, як він згадував, "жадібними" очима дивилися на нього. Цей вислів характеризує його як палкого книголюбця і невтомного читача.

Перша вчителька С. Морачевська справила великий вплив на формування майбутнього поета, його ставлення до книги, освіти, пізнання світу. Вона володіла незвичайним педагогічним обдаруванням, високою майстерністю оповідача.

"Ніколи не забуду тієї зими, коли Серафима Миколаївна, додавши до казенних "копійок" всю свою получку, влаштувала нам ялинку в школі, і на ялинці цій одержав я разом з мішечком позолочених оріхів дві книжки, і саме книжки українські: "Під землею" М. Загарньої та "Байки" Л. Глібова. З того часу в нашій хаті, поряд з казками Пушкіна і Жуковського, поряд з "Тарасом Бульбою" Гоголя, завжди читали вголос ці дві українські книжки" [2].

Вечорами П. Тичина допомагав учительці переписувати бібліотечний каталог, і через руки й серце майбутнього поета пройшли десятки цікавих і розумних книг.

Уже змалку Павло виявив хист до віршування, малювання, музикування. Оцінивши чудовий голос і слух хлопця, С. Морачевська порадила батькам віддати його в

один із монастирських хорів Чернігова. 9-річний Павло, успішно витримавши випробування, став співаком архієрейського хору при Троїцькому монастирі. Одночасно навчався у Чернігівській бурсі, потім семінарії. З ним завжди була його "маленька" бібліотека: "Кобзар" Т. Шевченка, книги О. Кольцова, Б. Грінченка.

Вихователем П. Тичини в бурсі був М. Подвойський, майбутній революціонер, чуйна, благородна, всебічно розвинута людина. Микола Ілліч всіляко намагався пом'якшити похмурий побут монастиря. Завдяки вихователю хлопчик-хористи вперше в житті відвідали цирк, де побачили ще найпершого з родини Дурових — Анатолія. Два рази ходили з вихователем до театру на виставу гоголівського "Ревізора". М. Подвойський відкрив для учнів касу взаємодопомоги, окремих записав до міської бібліотеки на власний абонемент. Серед них був і П. Тичина: "Яка це радість була для нас — самому вибрати по каталогу книгу і принести її додому, в гуртожиток!" — писав він в автобіографії [3]. Хлопець брав "Одіссею" Гомера, "Ромео і Джульєтту" В. Шекспіра. Отже, книги органічно входили в життя юного Павла. Помітивши схильність хлопця до малювання, Микола Ілліч подарував йому коробку з фарбами, а також запас полотна і навчив змішувати фарби на палітрі. Через життя поет проніс почуття вдячності до наставника, який допоміг йому полубити книги Гоголя, Салтикова-Щедріна, Чехова.

На чернігівській період П. Тичини припадає його знайомство з М. Коцюбинським (вони часто зустрічалися і спілкувалися упродовж останніх років життя видатного письменника). М. Коцюбинський справив значний вплив на майбутнього поета, його розповіді про зустрічі з І. Франком, Панасом Мирним, В. Стефаніком, І. Нечуй-Левицьким вводили юного семінарста у світ культури, формували його естетичні смаки, поглиблювали любов до книги.

Після семінарії П. Тичина став студентом Київського комерційного інституту. Одночасно працював у редакція газети "Рада", журналу "Світло", до яких надходили українські, російські, білоруські газети, а також книги. Тоді він захопився творчістю білоруських письменників.

Велике враження на П. Тичину справила антологія "Поетія Арменії с древнейших времен до наших дней" у перекладах В. Брюсова. Вона викликала у поета таку цікавість до Вірменії й її культури, що він вивчив вірменську мову, став невтомним пропагандистом літератури цієї країни, перекладачем її класиків.

Після жовтня 1917 року П. Тичина працював у редакції журналу "Мистецтво", в Державному видавництві "Всевидав" — у галузях, пов'язаних із зародженням радянської книги, одночасно вивчав європейські та східні мови.

У 1923 році П. Тичина переїхав до Харкова, розпочавши роботу в журналі "Червоний шлях". Певний час жив у нелегких побутових умовах, але це не стримувало його бажання працювати над книгою, прагнення до самоосвіти, не вибивало з творчого ритму. П. Панч, відвідавши митця в той час, побачив на його столі видання Г. Сковороди, нові французькі літературні журнали.

У Харкові П. Тичина став членом заснованої 1923 року спілки пролетарських письменників України "Гарт", 1926 року брав активну участь у створенні Вільної академії пролетарської літератури на чолі з М. Хвильовим.

У 1929 році П. Тичина обрано дійсним членом АН УРСР зі спеціальності "Літературознавство". Де б не був поет, перебуваючи на цій посаді, — в закордонній поїздки, на святкуванні ювілеїв класиків братніх літератур — звідусіль обов'язково привозив найдорожчі сувеніри — стоси книг з автографами друзів, з марками багатьох видавництв, зі штампами букіністичних магазинів.

У кінці 1930-х років П. Тичина зібрав велику бібліотеку, необхідну для роботи поета-академіка. У комплектуванні літератури йому допомагала дружина Лідія Петрівна, бібліотекар за фахом.

Зібрання П. Тичини — це продовження його творчості, частка його серця і душі. Стрункі ряди томів (майже 15 тисяч). У бібліотеці представлені в оригіналах майже всі головні твори літератури Близького і Далекого Сходу, України, Росії, Білорусії, Вірменії, Грузії, Литви, Башкирії, Болгарії, видання з історії філософії, історії СРСР. Чимало і монографічних досліджень. Поезія всіх народів і часів. Книги зі сходознавства, мовознавства, мистецтва, музики, нотні видання. Особливе місце відведено книгам з автографами, які суттєво доповнюють портрет їхнього власника, — десятки дорогих імен, душевних написів.

Поет любив розташовувати книги за темами. Це означало, що, наприклад, поряд із творами певного письменника стояли видання про його життя і творчість: монографії, спогади, художні біографії, літописи життя, автореферати, дисертації. При такому розташуванні було зручно користуватися книгами, працюючи над статтею чи нарисом.

П. Тичину можна було часто зустріти в книжкових магазинах Києва за улюбленим заняттям — доборою літератури. Про одну таку зустріч згадував Л. Озеров: "А в пам'яті другим планом спалахують епізоди з минулого. Вони поки що без зв'язку, ще не систематизовані спогади, окремі розрізнені сторінки життя.

...Середина тридцятих років. Букіністичний магазин на вулиці Леніна, колишній Фундуклівській. Впізнаю Миколу Івановича Терещенка з його відкритою широкою усмішкою. Ми не знайомились, але вже часто бачились в книгарнях. Вітаюся з ним. Бачу: на драбині стоїть П. Тичина. Це він! Такий як на портретах. Серце моє торжествує. Він знімає з полиці книгу і передає її букіністу. В цю мить наші погляди зустрілись..." [4].

Кореспондент журналу "Молодий більшовик" після відвідин П. Тичини в 1938 році зазначав: "Від підлоги до стелі вишикувались книжкові полиці. Книги лежать на столі, на підлозі, на роялі. І майже в кожній з них видно закладку, і майже кожна, здається, тільки-но відкладена, тільки-но прочитана. І тут же рукописи. На окремих аркушах. Зшиті. І знову книги, газети, журнали. Багатьма мовами" [5].

На початку Другої світової війни П. Тичина разом з АН УРСР і Спілкою письменників України евакуювався до Уфи. Повернувшись через два з половиною роки у звільнений Київ, знайшов лише кілька уцілілих томів з власної бібліотеки. Треба було починати все спочатку — і вже скоро книги не уміщувалися на полицях.

Квартиру, в якій мешкав поет, справді можна назвати храмом книги. Всі, хто бував у цьому домі, передусім із захопленням роздивлялися скарби книжкового моря.

О. Дейч:

"Мене вражала велика кількість книг, газет, журналів у робочому кабінеті П. Тичини. Його відданий друг Лідія Петрівна допомагала йому слідкувати за великими і малими явищами нашої і зарубіжної літератури" [6].

С. Журахович:

"Височенні стелажі з книгами стояли вздовж стін. Господар перехопив мій зацікавлений погляд і став показувати рідкісні видання, старі українські альманахи, яких мені не доводилося бачити, іншомовні книги, зокрема вірменські, і, що мене дуже здивувало, Біблію і Коран. Дуже чутливий Павло Григорович уловив моє збентеження і м'яко посміхнувся. Я почув коротку, але чудову лекцію про літературно-історичні пам'ятки, які є невід'ємною частиною світової культури" [7].

Письменниця-перекладачка А. Іоаннісіан, дочка видатного вірменського поета, друга П. Тичини О. Ованесяна, зауважувала: "Так, варто було побачити Павла Григоровича дома в сім'ї. В кабінеті, де, здавалося б, ногою ніде ступити, все, виявлялось, мало своє місце. Мене завжди вражало, як легко знаходив Павло Григорович те, що йому потрібно: статтю в газеті, замітку, лист або просто клаптик паперу з тільки йому відомими помітками..." [8].

Б. Олійник:

"Мені пощастило познайомитися з Павлом Григоровичем у zenіті його слави. Пам'ятаю, як розгублено і навіть злякано ступив я за поріг поетової квартири. Як з усіх боків на мене рушили тисячі книг. Як вони дивились на мене некліпно і, здавалося, зверхньо. Але от увійшов сивий чоловік вище середнього зросту, молодий і поривний, з одухотвореним обличчям, і заклопотався довкола гостей, приміряючись, де б їм зручніше влаштуватися. І одразу стало тепло і звично, ніби ти був тут не вперше, і тисячі книг доброзичливо і дружньо прийняли тебе у своє коло" [9].

Ерудиція поета-академіка П. Тичини, його начитаність і блискуча пам'ять загальновишні. Коло зацікавлень охоплювало одночасно суміжні з поезією види мистецтва — музику і живопис. Про різнобічність обдарування П. Тичини свідчать і картини, написані ним, і роля, що нагадує про музичні здібності поета. Він чудово грав на кларнеті, співав замріяним голосом. Глибокий, можна сказати, вроджений інтелектуал був людиною делікатною і скромною, намагався приховати власну безмежну ерудицію за "домашніми" приємними балачками. Його знання колосальні. П. Тичина був не лише знавцем літератури, акумулюючи в собі багатий фактичний матеріал, його знання не лежали в скарбниці пам'яті, він написав сотні сторінок про діячів культури: статті, дослідження, рецензії. Цей доробок увійшов у книги "Магістральні життя" (1941), "З минулого — в майбутнє" (1973), "Читаю, думаю, нотую" (1975).

В іменному покажчику книги "З минулого — в майбутнє", що містить статті, спогади, нотатки, начерки, інтерв'ю, — понад 600 імен. За цим криється значна праця, широкий інтерес. Скільки треба було прочитати, осмислити, запам'ятати!

Поет Г. Донець пригадує: "Якось улітку 1957 року я приїхав до Павла Григоровича у Кончу-Заспу, захопивши з собою томик японської поезії. Після розмови за столом ми пішли прогулятися на лісову стежину. Томик у червоній оправі зразу ж привернув увагу поета:

— Що це у Вас за книжка?

— Це "Японська поезія" в російських перекладах". Недавно придбав її у Москві.

У книжці розміщено зразки японської поезії від кінця сьомого століття і до наших днів. Книжку і передмову до неї я ще не встиг прочитати і побоювався, що Павло Григорович поведе розмову на цю тему, а я не зможу її підтримати. Заспокоювало лише те, що він, як мені здавалося, не читавши книги, не продовжуватиме розмову. Однак я помилюся. Поет не тільки виявив глибоку обізнаність з японською поезією, а й буквально приголомшив мене своєю дивовижною пам'яттю.

Як відомо, японські прізвища важко вимовляються, нелегко запам'ятовуються, до того ж і наголоси в японській мові досить несподівані. Павло Григорович попросив мене відкрити книжку на будь-якій сторінці і назвати прізвище й ім'я будь-якого поета. Я розкрив книжку і прочитав:

— Сімадзакі Тосон...

— Сімадзакі Тосон, — повторив з відповідним наголосом Павло Григорович і тут же додав: — Сімадзакі — прекрасний поет-романтик... Називайте ще, але тільки прізвища.

Я розкрив книжку на перших сторінках:

— Яманое...

— Яманое Окура... Це видатний народний поет древньої Японії.

— Накамура...

— Накамура Коске... Його творчість органічно пов'язана з японським фольклором. Народній творчості він надавав великого значення.

— Павле Григоровичу, — не витримав я, дивуючись з такої обізнаності поета, — звідки ви так добре знаєте японську поезію?

— Вивчав..." [10].

У вересні 1939 року під час дружньої зустрічі грузинських, українських і російських письменників Павло Григорович неочікувано чітко і ясно грузинською мовою, з правильною інтонацією прочитав напам'ять знаменитий уривок із поеми Н. Бараташвілі "Доля Грузії".

Вірмени вважали квартиру П. Тичини куточком своєї республіки — тут могли передивитися свіжі ереванські газети, обговорити з хазяїном книжкові новинки, які вийшли у їхній республіці, до того ж спілкування відбувалося рідною мовою гостей!

Постійне вивчення національних літератур народів СРСР, поповнення бібліотеки їхніми творами озброювало поета знаннями, які він використовував у статтях і виступах.

У бібліотеці П. Тичини десятки тематичних папок, які свідчать про те, скільки літератури опрацював поет, скільки вивчив джерел. Ось лише окремі теми, до яких старанно дібрано матеріал (виписки, коментарі, бібліографія, нотатки): "Гомер і Скворода", "Скворода і Аристотель", "Скворода і Вольтер", "Скворода і всевітня історія", "Кого Скворода цитує чи згадує в своїх трактатах" та ін.

Надзвичайно цінні нотатки Тичини про те, що він прочитав, що його понад усе вразило, які думки викликало. Вельми вдалою і характерною в цьому плані є назва книги статей, нотаток, рецензій, інтерв'ю "Читаю, думаю, нотую" (1974). Це видання — яскравий свідок того, як в одній особі органічно поєднано і читача, і дослідника.

Систематично працюючи над словом, поет велику увагу приділяв вивченню лексикографічних праць. Академік І. Білодід зазначав: "Часто Павло Григорович привертав увагу до розвитку української мови, з великою турботою говорив, що треба, щоб вона була на рівні вимог часу, годилася для освіти, науки, культури. Його сприйняття мови мало широкий діапазон: від філософії мови, до її суспільної функції, мовних контактів народів СРСР і світу — до краси мови, втіхи і радості людини, її ритмомелодики, співучості, вимови..." [11].

Зворушливо, трепетно-ніжно любив Павло Григорович мову, рідне слово. Зігріте теплотою серця, одухотворене талантом, слово було для нього священним. "Усі ми любимо нашу співучу та дзвінку українську мову, — писав Тичина в одній із останніх статей "Розквітай, мово наша рідна!" — та це аж ніяк не означає, що нам є чужими чи далекими мови інших народів. Нам рідні й зрозумілі і мова Янки Купали, і Ованеса Туманяна, і Шота Руставелі, і Сулеймана Стальського, і Саломеї Неріс і Самеда Вергуна. У цьому дружньому переключенні і переспіві, поряд з усіма братніми, чути й голос російської мови: мову Пушкіна, Лермонтова, Толсто-

го. Ми з радістю слухаємо перегук братніх мов. Радісно нам вивчати ті мови, пізнавати їх мудрість і красу" [12].

В останньому інтерв'ю журналу "Прапор" у травні 1967 року Тичина зауважив: "Нам просто необхідно якнайбільше перекладати і видавати українською мовою найцікавіших іноземних авторів. Поглиблене ознайомлення з іншими літературами, вивчення їх — усе це неодмінно приводить до збагачення рідної літератури, навіть до більшої викристалізації її "я".

Я хочу знати поезію всього світу. Тоді, може, я ще краще збагну свою українську душу... Хочу, щоб усе поетичне золото світу в моїх руках було" [13].

Цей вислів поета допомагає глибше зрозуміти його прагнення до оволодіння духовними скарбами, його живий інтерес до поезії світової і братніх республік.

Показова в цьому плані робота П. Тичини з книгою в Уфі під час евакуації. Український поет відразу узявся до вивчення культури і мови башкирського народу. За короткий час він майже опанував мову і вже міг читати в оригіналі твори башкирського поета М. Гафурі, творчістю якого зацікавився. Систематично працюючи в Башкирській державній бібліотеці, П. Тичина опрацював основну літературу про життя і творчість Гафурі, але не обмежився цим, а вивчив багато матеріалів з історії Башкирії, її культури. Навіть прочитав башкирський епос. Його нотатки дають можливість прослідкувати, в якому аспекті поет вивчав башкирський фольклор і зв'язок з ним творчості М. Гафурі.

С. Кудаш згадував: "Якось Павло Григорович, вибачаючись, завітав до нас, не в змозі приховати свого хвилювання. В такому стані почав розповідати про те, що збірник Мажита Гафурі, який я йому дав, прочитав за одну ніч. Ця книга відкрила йому нового досі незнамого, талановитого поета. Тоді ж Тичина сказав, що в нього з'явилося бажання написати про Гафурі літературознавчу працю" [14].

І ось 1942 року в Уфі російською і башкирською мовами вийшло дослідження П. Тичини "Патриотизм в творчестві Мажита Гафурі". На той час це була найфундаментальніша праця про класика башкирської літератури.

Діяльність поета-академіка П. Тичини як пропагандиста книги різнобічна. Тут і велика редакторська робота (член редколегії Української Радянської Енциклопедії, редколегії багатотомних видань Т. Шевченка, І. Франка, М. Коцюбинського, Лесі Українки, О. Пушкіна, редактор українських видань вірменського народного епосу "Давид Сасунський", антології білоруської радянської поезії та ін.), переклади творів поетів республік СРСР, вступні статті, передмови, рецензії.

Немало зробив він, коли очолював секцію літератури та мистецтва Товариства по розповсюдженню політичних і наукових знань УРСР (нині — "Знання").

Восени 1943 року нарком освіти республіки П. Тичина повернувся у звільнений Київ. Із болем у серці дивився на зруйноване місто, однак негайно взявся до роботи. Він доклав багато зусиль для поновлення шкільної освіти в республіці, велику увагу приділив підручникам і посібникам. Часто матеріали для букваря, книг для читання, хрестоматій обговорювали не тільки в робочому кабінеті наркома, а й на його квартирі, де збиралися письменники, працівники освіти.

Тісний зв'язок підтримував поет з бібліотеками, цікавився їхньою роботою, був одним з ініціаторів створення в столиці України Музею книги і книгодрукування УРСР. Восени 1966 року він написав до журналу "Дніпро": "А музей

книги — хіба це не вкрай необхідна нашому народу інституція! Адже історія вітчизняної культури найповніше розкривається через книгу. І знання цієї історії конче необхідно..." [15].

Значне місце в діяльності П. Тичини як пропагандиста книги посідають його зв'язки з читачами. Упродовж багатьох років поет розсилав власні книжки з автографами в далекі й близькі міста та села республіки: школи, бібліотеки, музеї, окремим шанувальникам поетичного слова. Багато книг надійшло і в його рідне село Піски на Чернігівщині.

Щорічно П. Тичина підписував десятки примірників газет, журналів для своїх кореспондентів: колгоспників і робітників, студентів і школярів.

У часи Другої світової війни поет також підтримував зв'язки з бійцями. На їхнє прохання відправляв на фронт і власні книги, і книги інших авторів, серед них і 100-тисячний тираж "Кобзаря" Т. Шевченка.

Ім'я поета-академіка П. Тичини відомо у всьому світі. Його життя — це приклад самовідданого служіння народу.

Активна життєва позиція поета відбилася на його ставленні до книги, яка була для нього джерелом нових сил і помислів, інтелектуального і естетичного збагачення.

Список використаної літератури

1. Тичина П. З минулого — в майбутнє : ст., спогади, нотатки, начерки, інтерв'ю / Павло Тичина. — Київ : Дніпро, 1973. — С. 7.
2. Тичина П. Магістралями життя : ст. та промови / Павло Тичина. — Київ : Радян. письменник, 1941. — С. 152.
3. Тичина П. З минулого — в майбутнє : ст., спогади, нотатки, начерки, інтерв'ю / Павло Тичина. — Київ : Дніпро, 1973. — С. 20.
4. Озеров Л. Людина з майбутнього / Лев Озеров // Співець нового світу : спогади про П. Тичину. — Київ : Дніпро, 1971. — С. 322—323.
5. Молодий більшовик. — 1938. — № 8. — С. 115—116.
6. Дейч О. Кризь роки / Олександр Дейч // Співець нового світу : спогади про П. Тичину. — Київ : Дніпро, 1971. — С. 49.
7. Журахович С. І ніжний і сталевий / Семен Журахович // Про Павла Тичину : ст., нариси, спогади. — Київ : Радян. письменник, 1976. — С. 120—121.
8. Іоаннісіан А. Друг Вірменії / Анна Іоаннісіан // Співець нового світу : спогади про П. Тичину. — Київ : Дніпро, 1971. — С. 98.
9. Олійник Б. Передмова / Борис Олійник // Тичина П. Юності непереможний дух : поезії / Павло Тичина. — Київ : Молодь, 1974. — С. 5.
10. Донець Г. Наш Павло Тичина / Григорій Донець // Про Павла Тичину : ст., нариси, спогади. — Київ : Радян. письменник, 1976. — С. 264—266.
11. Білодід І. Зачарована душа // Іван Білодід // Про Павла Тичину : ст., нариси, спогади. — Київ : Радян. письменник, 1976. — С. 172.
12. Тичина П. Квітти, мово наша рідна / Павло Тичина. — Київ : Наук. думка, 1971. — С. 26.
13. Прапор. — 1967. — № 12. — С. 46—47.
14. Кудаш С. Щастя / Сайфі Кудаш // Співець нового світу : спогади про П. Тичину. — Київ : Дніпро, 1971. — С. 222.
15. Трипільський А. Сонцеквіт / Андрій Трипільський // Співець нового світу : спогади про П. Тичину. — Київ : Дніпро, 1971. — С. 306.
16. Тичина П. Читаю, думаю, нотую : (ст., нотатки, рец., інтерв'ю) / Павло Тичина. — Київ : Радян. письменник, 1974. — 187 с.
17. Тичина П. Із щоденникових записів / Павло Тичина. — Київ : Радян. письменник, 1981. — 430 с.
18. З архіву Тичини П. Г. — Київ : Наук. думка, 1990. — 601 с.
19. Гальченко С. А. Грані великого таланту / С. А. Гальченко. — Київ : Т-во "Знання" УРСР, 1998. — 48 с.
20. Глузман З. М. Тичина літературознавець і критик / З. М. Глузман. — Київ : Держлітвидав УРСР, 1961. — 207 с.

Надійшла до редакції 30 листопада 2016 року